

## ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. В. ШЕВЧЕНКО (Миколаїв)

### Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні \*

У 30—50-ті роки, за незначним винятком (Пауер “Середньовічні жінки” або Стентон “Англійські жінки в історії”), спеціальні дослідження історії жінок не виходили за межі біографічного жанру або обмежувалися вузьким колом представниць прекрасної статі, що залишили яскравий слід у політичному та культурному розвитку народів.

Вигідно вирізняється хіба що книга “Стать і темперамент” М. Мід (1935 р.), в якій автор розвінчала переконання про те, що чоловіки та жінки створені природою для виконання певних ролей.

Спочатку вона, як і більшість людей, вважала, що роль чоловіка в сім’ї полягає у тому, щоб працювати, отримувати платню та годувати сім’ю, забезпечивши зв’язок останньої з більш широким соціумом; жінка, відповідно, має опікуватися сім’єю, яка і “повинна бути основною сферою її діяльності”. Цей розподіл ролей, зазначала М. Мід, виник внаслідок природних розбіжностей між чоловіком та жінкою. Сексуальні ролі в нашому суспільстві виникли скоріше на основі культурних і соціальних особливостей, а не з “природнього порядку речей” або “природньої течії явищ”<sup>30</sup>.

Наступні ґрунтовні праці з цього питання з’явилися лише наприкінці 60-х років. Спалах активності дослідників був викликаний “сексуальною революцією” та активізацією феміністського руху на Заході. Ці події завершили тривалий процес становлення нової історичної дисципліни, яку називали (може, не зовсім вдало) “історією жінок”. У цей же час сформувалася “нова соціальна історія”, яка принципово відрізнялася в методологічному та ідеологічному плані від старих національних шкіл. На відміну від останніх вона запозичила методи і прийоми дослідження у соціальних наук, насамперед соціології, соціальної психології і антропології, а ідейну орієнтацію — у масових суспільних рухів кінця 60-х років, які надали феміністському руху небувалої сили.

Новий імпульс отримало і прагнення глибше зрозуміти особливості життя жінок минулого. На зламі 60—70-х років багато молодих істориків з країн Західної Європи та Північної Америки стали досліджувати історію жінок, вважаючи, що вивчення минулого, як і аналіз сучасності, повинне спиратися на інформацію, яка стосується обох статей.

У цей період “жіноча історія” була ще тісно пов’язана з історією сім’ї, яка доповнила і збагатила першу, виявила її нові проблеми, зокрема, дві теоретико-методологічні схеми: теорія патріархату та “жіночої сфери”. Перша була запозичена у ліворадикальних представників фемінізму і зводилася до обґрунтування споконвічного пригноблення чоловіками слаб-

\* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 1.

кої статі та обмеження її ролі в усіх сферах суспільного життя — від економіки до політики. У зв'язку з цим М. Дейлі закликала до “священної війни” проти чоловіків з тим, “щоб дати волю жіночій енергії, яка була зведена до проституції в часи патріархату”<sup>31</sup>.

У 70-х роках прихильники теорії патріархату видали дослідження про місце жінок в американському суспільстві XVII—XIX ст., імідж жіночності і ставлення до нього чоловіків та про канони прийнятної жіночої сексуальності. Автори дійшли висновку, що традиційна для XIX ст. точка зору щодо непристойності відвертої жіночої чуттєвості була викликана підсвідомим прагненням заміжніх жінок забезпечити певну автономію у сімейних відносинах. При цьому чоловіків і жінок розглядали як дві протилежні суспільні групи з власними інтересами і сферами впливу, а головне — з певним історичним досвідом. Але внаслідок панування чоловіків у сфері економіки та політики вони були і в центрі уваги істориків (також переважно чоловіків), жінки ж були викреслені з історичних подій. У результаті, за словами Е. Дуглас і Ш. Ротамен, “жінки надавали перевагу здійсненню змін у суспільстві, не керуючи цим суспільством”<sup>32</sup>.

Теорія “жіночої сфери” ґрунтувалася на двоїстості ролі чоловіка і жінки в історії і на відмінності від теорії патріархату не була такою категорично войовничою щодо чоловіків. Підвищений інтерес громадськості на початку XX ст. до історії фемінізму та боротьби за жіноче виборче право був задоволений виходом у світ праць М. Боксер “Соціалістичні жінки: європейський соціалістичний фемінізм у XIX — на початку XX ст.” (1978 р.) та “Історія жіночого виборчого права” (1981 р.).

Дослідників зацікавила тема політичної культури жінок, оскільки саме в цей час їх участь у боротьбі за політичну рівність з чоловіками була визнана як важливий критерій вагомості вкладу перших у досягнення людства. Так, С. Кент (в праці “Стать і суфражизм у Британії у 1860—1914 рр.”) і С. Холтон (“Фемінізм і демократія: жіноче право голосу і політичні реформи у Великобританії 1900—1918 рр.”) вважають політичну культуру жінок “тендітним правом феміністичного руху”. В різних країнах вона є продуктом не тільки соціально-економічного розвитку, активності жіночого руху, а й результатом чоловічої толерантності чи протидії. На думку Р. Шартъє, за умов існуючої у соціумі гендерної асиметрії з її правовою нерівністю жінок і виключенням їх зі сфери “високої політики” та переобтяженням домашніми клопатами доцільно говорити про існування жіночої субкультури.

Причини її неоднорідності прагнув з'ясувати Д. Мейер у монографії “Стать і влада: повстання жінок в Америці, Росії, Швеції, Італії” (1987 р.). Він поставив під сумнів твердження прибічників фемінізму про те, що “історія жінок безправна і являє собою обмежений курс феміністського політичного руху”. За його спостереженнями, у XIX ст. тільки американські жінки зуміли не лише зберегти власну сферу впливу у суспільстві, а й розширити її, при цьому сформувавши власну політичну культуру, яка стала вирішальною у справі становлення традиційного американського способу життя з притаманними йому стимулами індивідуальної самореалізації.

Навіть у Швеції, наголошує дослідник, яка утримувала першість щодо досягнення свободи жінок, остання суттєво відрізняється від американської не тільки за обсягом, а й за способом її досягнення. Оскільки у Швеції вона є результатом не стільки боротьби жінок, а скоріше вибором чоловіків, що базувався на усвідомленні необхідності згуртованості нації за допомогою ідеї спільного Дому-родини, в якому жінка-мати займає почесне місце.

Намагаючись включити порівняльну історію жінок у традиційно чоловічу й з'ясувати суть їх історичного вкладу, Д. Мейер полемізує з твердженням Д. Келлі, яка у статті “Чи було у жінок Відродження?” дала на нього негативну відповідь, аргументуючи це тим, що жінки фактично були виключені з числа акторів історичної драми, а становили лише її фон. Д. Мейер визнає наявність у жіночій половині людства історичної можливості самореалізації не тільки у минулому (в часи матріархату), а й у XVII—XVIII ст. Аналізуючи сучасне становище жінок у західноєвропейських країнах та США, він наголошує на тому, що жінки не є винятково жертвами чоловічої історії, для них вона не тільки “минуле, а й автобіографія”.

Вважаємо за доцільне звернутися до літератури, автори якої досліджують як обставини формування, так і сутність політичної культури жінок. Зазначимо, що в цьому аспекті жіночих студій найбільш вагомим є вклад американської історіографії, яка займалася вивченням історії освоєння континенту і ролі жіноцтва у становленні традиційного американського способу життя<sup>33</sup>. Так, тільки протягом 1970—1989 рр. цій темі було присвячено 50 монографій. Серед них особливий інтерес для нас становить праця М. Х. Бекон “Матері фемінізму: історія жінок-квакерів в Америці” (1986 р.). У ній автор показала, що хоча квакери як одна з релігійних сект були нечисленними, їх вчення про рівноправність чоловіка та жінки, освячену Богом, особливо активна проповідницька діяльність у цій сфері в XVII—XVIII ст. відіграла вагомую роль в утвердженні жіночої свободи в США<sup>34</sup>.

Її феномен прагнула розгадати М. Б. Нортон у статті “Еволюція політичного досвіду білих жінок у ранній Америці”. Професор американської історії Корнуельського університету, яка здобула наукове звання у Гарвардському університеті, вона є також автором монографії “Дочки Свободи. Революційний досвід американських жінок (1750—1800)”. У згаданій статті дослідниця аргументовано піддає критиці поширену в історичній думці США тезу про період освоєння американського континенту як так званий “золотий вік” жіночої свободи з його ідеальною моделлю “грубої рівності з чоловічою половиною”, в основі якої — брак у колоніях жіночих рук. Поділяючи оцінки поважного ставлення чоловіків — колоністів до жіночої статі з правом останніх на вільний вибір шлюбного партнера, господарською самостійністю, вона, однак, вважає це вимушеним кроком.

М. Б. Нортон погоджується, що порівняно з європейськими жінками того часу американські колоністки мали більшу індивідуальну та економічну свободу, вищий моральний статус у суспільстві, але не схильна ідеалізувати його, оскільки у XIX ст. він зазнав суттєвих модифікацій у напрямі обмеження згаданих свобод. Зокрема, якщо у XVII ст. доросла американська жінка з огляду на відсутність усталених державних інститутів та права посідала вагоме місце в сім'ї і суспільстві, яке розглядалося як велика Родина—Дім, то вже у XIX ст. вона постає “пересічною жертвою індустріалізації, ув'язненою у власній домівці”<sup>35</sup>. Гадаємо, спостереження М. Б. Нортон щодо особливого статусу американського жіноцтва та його еволюції в індустріальну добу має зацікавити вітчизняних дослідників соціально-економічного становища української жінки козацької доби.

Цій же темі присвячена стаття П. Бекер “Приборкання політики: жінки і американське політичне суспільство у 1870—1920 рр.” П. Бекер — професор Рутгерського університету, що спеціалізується на соціальній та інтелектуальній історії. Тема її дисертаційного дослідження — політична культура чоловіків і жінок (на прикладі політичної поведінки жителів

штату Нью-Йорк у 1870—1933 рр.). Вивчивши політичну поведінку американських жінок кінця XVIII—XIX ст., вона доводить існування їх власної культури, розуміння ними своїх владних повноважень, цілей, стратегії і тактики діяльності. З'ясування змісту останньої, вироблення жінками середнього класу в США політичної майстерності у рамках участі в соціальній роботі жіночих фондів, благодійних товариств, клубів розкриваються в її статті.

Поділяючи погляди різних дослідників щодо автономної ролі жінки в американському суспільстві XVII—XVIII ст., П. Бекер також вбачає основну причину цього у відсутності в колоніях соціально-економічних і політичних зв'язків та домінуванням сім'ї та общини, що й зумовлювало невелику різницю між політичною поведінкою чоловіків і жінок. До XIX ст., за її спостереженнями, участь жіноцтва у політичному житті суспільства була тісно пов'язана з родиною і домівкою, яка в той період була синонімом общини-суспільства. І жінки успішно поєднували “політичну діяльність, домашнє господарство та республіканські ідеали завдяки материнству, оскільки виховували синів та дочок як доброчесних громадян та патріотів”<sup>36</sup>.

Відтоді, наголошує американський професор, бере початок теорія, згідно з якою жінка має свою сферу суспільного впливу — Дім. З нього вона як жінка, мати, дочка має здійснювати, головним чином, моральний вплив. Але в той час внаслідок широкого суспільного звучання поняття «Дім» ця теорія не звужувала сферу участі жінки в політиці. Дискримінаційного характеру щодо жіночої політичної активності вона набула з 1820 р., зазначає П. Бекер, коли чоловіки в США отримали загальне виборче право і претензії жіноцтва на участь у виборах ними відкидалися як замах на традиційний розподіл статевих ролей. На їх думку, жінка мала народжувати і виховувати гідних громадян, а чоловік реалізував себе на господарському та політичному поприщі<sup>37</sup>.

Саме звідси бере початок особливий стиль політичної поведінки чоловіків, який визначався певною мірою партійним членством і електоральною поведінкою, що об'єднувала всіх білих чоловіків і через клуби характеризувала своєрідний “чоловічий політичний ритуал”. Оформленню присутності чоловіків у політиці сприяли не тільки партії, а й політика уряду США, яка законодавчо закріплена в Конституції, де було зроблено ставку на публічні інститути, представлені лише чоловіками.

Не задоволені таким звуженням розумінням жіночої сфери суспільної активності, жінки, на думку дослідниці, намагалися надати цим сферам впливу більш широкого громадського звучання. Цьому у середині XIX ст. була підпорядкована і діяльність федерального уряду, зокрема, перенесення важелів управління економікою і соціальною сферою головним чином на політику. Соціальні програми включалися урядом до жіночої благодійної діяльності, яка набувала важливого суспільного статусу<sup>38</sup>.

Противники активної участі жінок у політичному житті США у XIX ст. та й інших країн, зазначає автор, постійно акцентували увагу на так званій невідповідності традиційних жіночих атрибутів поведінки з їх емоційністю, скромністю, нерішучістю, любов'ю до краси та розкошів жорстким стандартам політичної поведінки чоловіків. Визнані здобутки жінок у соціальній сфері кваліфікувалися чоловіками як їх успіхи у громадській діяльності, заперечуючи причетність слабкої статі до політики.

П. Бекер порушує цю досить поширену і нині практику, трактуючи політику в “достатньо широкому сенсі, включаючи будь-яку дію, яка переслідує мету — вплив на курс чи поведінку уряду і суспільства в цілому”<sup>39</sup>. За такого трактування політики будь-яка громадська активність, в

тому числі жіноча, впливає на прийняття урядових рішень, ініціює законодавчі зміни і тому є політичною. При цьому дослідниця не ігнорує наявність так званих жіночих рис політичної поведінки з її орієнтацією на розв'язання сімейних, освітніх, моральних та медичних проблем суспільства та розширення своїх соціальних контактів за рахунок спілкування в родинному колі, у той час як чоловіча культура більшою мірою пов'язана із зовнішнім світом і великими глобальними проблемами. На основі того, що сфера політична є багатовимірною, її жіночий вимір має бути всебічно оцінений, П. Бекер цілком слушно вважає жіночу політичну поведінку як субкультуру загальної політичної культури людства <sup>40</sup>.

Порівняно з чоловічою (яка уособлюється із загальнонаціональними виборами та партійною діяльністю) жіноча політична культура більше пов'язана з місцевим самоврядуванням та його щоденними соціальними клопотами, благодійністю <sup>41</sup>. Ці спостереження поділяє і П. Холлінз, яка у праці “Жіночий вибір: жінки в англійському місцевому уряді 1865—1914 рр.” наголошує, що небагатьом фахівцям відомо, що задовго до отримання загального виборчого права у 1918 р. англійські жінки були представлені у місцевому управлінні. Так, незаміжні жінки, які мали право голосу, становили в Англії у вікторіанську епоху від 17 до 25 % місцевого електорату. Ці жінки, зазначає авторка, належали до різних класів, а ті, що були обрані в місцеві органи влади, — до середнього та заможного. Їх об'єднувало прагнення зберегти власну сім'ю, підтримати працюючих жінок та власниць невеликих крамничок. Незважаючи на близькість філантропії та місцевого управління, вони намагалися розв'язати суспільні проблеми того часу не в ході теоретичних дебатів, підкреслює П. Холлінз, “а на вулиці, у шкільних класах, на роботі” <sup>42</sup>.

Автор згаданої монографії рішуче заперечує поширену думку, що жінка-політик — рідкість на фоні загальної картини політичного життя Англії XIX — початку XX ст., яка до того ж була гравцем у чоловічому стилі. Вона розглядає місцеве самоврядування як сферу політичну, де жінки набували досвіду й ініціювали постановку питань на державному рівні і де вперше виникла конфронтація жіночого образу в суспільному житті: як знайти підтримку “жіночої проблеми” з боку чоловіків шляхом використання вміння жінок для участі у житті, яке традиційно вважається чоловічим.

Нове кредо жінок, висловлене феміністкою-письменницею Рети Чайлд Дорр, полягало в тому, що вони, не претендуючи на рівність з чоловіками у “високій політиці”, легалізували свою участь у політичному житті. У 1910 р. П. Бекер проголосила: “Місце жінки — Дім... Але він складається не тільки з чотирьох стін індивідуального дому. Дім — це суспільство. Місто з громадянами — це сім'я. Школа — це колиска. Погано залишати Дім і Сім'ю без Матері” <sup>43</sup>.

Як і П. Бекер, П. Холлінз вважає характерною рисою політичної культури жіноцтва поміркованість у проведенні реформ, відданість тактиці малих справ, яка поступово веде до реалізації стратегічної мети. А дотримання принципу підтримки жінок-кандидаток у місцевих та вищих законодавчих органах влади, практична діяльність у фондах, товариствах сприяли набуттю досвіду локального розв'язання соціальних проблем. Успіхи, особливо на ниві регіональної політики, яка традиційно не приваблювала чоловіків і яка зі зміною системи виборів та падінням масовості типово чоловічих інститутів-партій, зробили жінку вагомим фігурою політичного життя США і Великобританії початку XX ст. <sup>44</sup>

Цікавим є спостереження П. Бекер щодо використання чоловіками США суто жіночої тактики політичної діяльності у 20—30-х роках. Чоловіки прагнули передоручити рутинну соціальну роботу жінкам як компен-

сацію за збитки від вторгнення жіноцтва в політичну сферу і визнання за ними рівних виборчих прав. З цим згоден і Д. Мейєр (див. працю “Стать і влада: повстання жінок в Америці, Росії, Швеції та Італії”).

Яким же був вклад жіноцтва США і Великобританії у здійснення політичних реформ наприкінці XIX — початку XX ст.? Перш за все, на думку зарубіжних дослідників <sup>45</sup>, воно визначило свій спектр діяльності на політичному поприщі, зосередившись на регіональній політиці, зокрема, на соціальному захисті населення. Однак, зазначає П. Бекер, це не означало, що жінки сповідували лише тактику невеликих конкретних справ. На початку XX ст. вони добилися визнання їх права обирати парламент, щоб висунути своїх представників для захисту їх інтересів у політиці. По-друге, на законодавчому рівні жінки ініціювали проект створення жіночої поліції і спеціальних тюрем для них. По-третє, вони обґрунтували необхідність проведення реформ в освіті, створення системи охорони материнства, домоглися юридичного визнання власності заміжньої жінки <sup>46</sup>.

Незважаючи на те, що в політичній діяльності жінки нерідко ставали предметом сексуальної зацікавленості з боку колег-чоловіків і до них ставилися дещо зверхньо, як показала Л. Гордон у праці “Сімейне насильство, фемінізм і соціальний контроль” (1986 р.), жінки не були беззахисними жертвами соціальної і політичної системи. Вони маніпулювали останньою, щоб посилити свій вплив, інколи здійснюючи особливий стиль правління. Так, їм належала ідея створення паралельного жіночого уряду, який би опікувався освітою, тюрмами, охороною здоров'я, відпочинком та оздоровленням дітей, соціальним захистом та здійснював державний контроль за корупцією <sup>47</sup>.

Окремий розділ “Жінка і політика” є у третьому томі монографії “Історія жінок на Заході”, підготовленому Н. Девіс <sup>48</sup>. В ньому проаналізована участь європейського жіноцтва в усіх сферах політичного життя XVI—XVIII ст. (управління, включаючи монархію і республіку, армія, суд, парламент, міський уряд), а також у революційних подіях й боротьбі за свої громадянські права, включаючи виборче право. На її думку, усталений порядок, за яким жінки не мали громадянських прав і трактувалися як стаття, що за природою не здатна займатися публічною політикою, найбільш послідовно підтримувався у європейських республіках, в той час як монархії, особливо англійська, були лояльними до жінок-монархів.

Так, в Англії королева могла правити країною у разі відсутності спадкоємця престолу по чоловічій лінії. Завдяки новому стилю правління Єлизавети I, яка успішно розв'язувала проблеми релігійного і громадянського миру, економічного розвитку і розширення володінь англійської корони, був започаткований образ королеви як уособлення досконалої жінки, матері королівської родини і нації, що культивується і донині.

В той же час французькі королеви мали право правити тільки як регентші при малолітніх спадкоємцях трону. Причина цього, на думку Н. Девіс, пов'язана з традиційним страхом французького суспільства перед жіночою непостійністю і загрозою іноземного домінування в разі її одруження. Тому роль французької королеви суттєво відрізнялася від англійської.

Авторка цілком слушно визнає наявність жіночої політичної королівської культури, яка повинна стати об'єктом студій гендерних істориків. Однак, підводячи підсумок розділу, вона констатує, що попри появу окремих представниць жіноцтва у публічній політиці XVI—XVIII ст., особливо в бурхливі часи європейських революцій, перевага надавалася давній і більш ефективній традиції їх опосередкованого впливу на велику політику через чоловіків, коханців <sup>49</sup>.

Система цінностей і стереотипів жіночої поведінки, освітні орієнтири та сімейна роль жінок залишаються актуальними питаннями для дослідників гендерної історії, оскільки традиційні моральні чесноти жіноцтва не піддаються девальвації. Тому їх багатий внутрішній світ з притаманними йому законами спілкування і співчуття, дружби, специфікою творчості перебуває у полі зору культурологів.

Так, у статті “Дім без янголів: вікторіанська леді та жінки родини Пейджет” М. Петерсон, використовуючи зібрані і опубліковані нею матеріали багатьох сімейних хронік, мемуари, заповіти, дарчі епохи ХІХ ст., вирішила перевірити стереотип жінки вищого і середнього класу в Англії як уособлення янгола сім’ї “золотого віку”<sup>50</sup>. М. Петерсон — доцент Індіанського університету Бломінгтона, яка стажувалася в Каліфорнійському університеті. Тематика її досліджень — соціальна історія вікторіанського середнього класу, включаючи духовний світ та ментальність останнього.

Історія трьох поколінь жінок родини Пейджет свідчила про те, що вони були добре освіченими і, крім традиційних для їх кола сімейних клопотів, чимало часу приділяли продовженню своєї освіти: музичній підготовці, читанню фахової і філософської літератури, нерідко професійно займаючись наукою, художньою творчістю. Сфера їх спілкування далеко виходила за межі родини. Як правило, вони приділяли чимало уваги благодійності, меценатству. Вони не були феміністками, оскільки, за спостереженнями авторки, у цьому не виникало потреби: їх батьки, а згодом чоловіки надавали їм повну свободу життєвого вибору, підтримуючи прагнення до самореалізації і на суспільному поприщі. Тому всі вони, навіть ті, що не мріяли про кар’єру, — зазначає М. Петерсон, — нерідко представляли інтереси своїх чоловіків чи братів, включаючи політичну діяльність. Її висновок щодо “янгола домашнього вогнища” — “мрії англійського жіноцтва з бідних верств, які вже працювали поза домом і прагнули проіснувати разом з родиною за 200 фунтів”, створивши недосяжний зразок світської леді, доволі переконливий<sup>51</sup>.

Як бачимо, введення до наукового обігу нової категорії аналізу (гендерного) соціокультурного розвитку людства трансформувало “жіночу історію” у гендерну, надавши їй статус як наукової, так і навчальної дисципліни. Піонерами у цій галузі стали Англія та США, в університетах яких у 1970 р. почали читати академічні спецкурси з історії жінок та жіночого руху, що зумовило появу спеціальних журналів з феміністичних проблем. Далі аналогічні процеси відбулися в Німеччині, Італії (1975 р.), а в Східній Європі — в Польщі. Крім періодичних видань, виникли наукові центри з жіночих студій, діяльність яких дала змогу сформулювати предмет і завдання “жіночої історії” як наукової дисципліни.

У 90-х роках прихильники нової гендерної історії перейшли від підготовки окремих статей та монографій, присвячених взаємовідносинам чоловічої і жіночої частин соціуму в різних країнах і в різні епохи, до масштабних проектів реконструкції історії жіноцтва в контексті відносин з чоловіками на європейському континенті та в Північній Америці. Серед них — “Історія жінок Заходу”, яка стала колективним проектом співпраці французьких, італійських, англійських, американських дослідників.

Ідея створення такого масштабного і популярного видання належала італійським історикам. Наприкінці 70-х років вони не тільки зацікавилися гендерними студіями, а й розпочали викладання гендерної історії в університетах і відчували гостру потребу у відповідній систематизованій літературі. Їх звернення до французьких колег з пропозицією підготувати багатотомне видання з історії європейських жінок не залишилося без ува-

ги: міжнародна команда фахівців, до якої приєдналися американські та англійські колеги, під загальною редакцією Д. Дюбуа та М. Перро виконала прохання італійців.

У 1987 р. була створена команда істориків під керівництвом Джузеппе Латерца, в якій переважали жінки. 1988 р. після зустрічі в Парижі у Італійському центрі культури вони виробили загальну концепцію видання і розпочали роботу над окремими томами незалежно одна від іншої, яку завершили у 1993 р. опублікуванням 5 томів (в Англії). Друге і третє видання побачили світ у 1995 і 1997 рр.

Книга написана в дусі європейської енциклопедичної традиції і являє собою широкий погляд на проблему в конкретно-історичному плані, базується на хронологічно-тематичному принципі. Кожен її том (т. 1 “Жінки в античну добу”, т. 2 “Жінки в епоху середньовіччя”, т. 3 “Жінки в епоху Відродження і Просвітництва”, т. 4 “Від зародження фемінізму до світової війни”, т. 5 “Жіноча культурна ідентичність 20 ст.”) відповідає певній епосі, але їх можна розглядати і окремо, оскільки мають внутрішню структуру, концепцію, стиль. Водночас, на думку авторів, починаючи з християнства до двох світових воєн, — це одна панорама, де були жіночі перемоги і поразки. У виданні показано, як складався гендер, організовувалося соціальне, економічне життя через використання досвіду та поняття представництва.

Автори вважають, що історія жінки часто була прихованою, адже вона виконувала досить непомітні ролі: господині, помічниці чоловіка, тобто ті, які не потребують виокремлення. “Чи заслуговує жінка на окремий погляд в історичному контексті?” — на це запитання шукають відповідь автори нарисів першого і другого тому. За їх спостереженнями, в античній картині світу жінки становили сутність нерухомої її частини. У той час, коли чоловік уособлював активність, жінки виступали лише свідками того, як він творив долю. Це не означає, наголошують автори, що жінка не відігравала ніякої ролі, але її погляд був відшліфований домінантою чоловіка, який контролював засоби масової інформації та історичні архіви<sup>52</sup>.

Характер стосунків між статями зумовив кількість інформації про чоловіків і жінок. Від античності до сучасності, підкреслюють дослідники, відсутня конкретна інформація про жінок, що зумовило виникнення міфологічних уявлень. Отже, на їх думку, жінки схильні до показу їх історії не ними самими. Чим менше жінок беруть участь у громадській роботі, за спостереженнями дослідників, тим більше їх у літературі та міфології.

Як сформувався такий образ жінки? Образ за сценою життєвої драми? Для відповіді на ці запитання автори названого видання аналізують своєрідні “образні архіви”, які дають можливість простежити зміну цих образів. Так, шлюб, наголошують автори, був актом виокремлення з свого середовища і інтеграції в інше, водночас маючи власну структуру. Чоловік створив та захоплювався образом недосяжної мадонни і янголом у суспільствах, що оспівували “мадмуазель Флору”, захоплювалися її рисами, що наближали її до повії. В той час реальна жінка була далекою від цих полярних образів<sup>53</sup>.

У період Просвітництва образ жінки пов’язувався з її соціальною роллю та обов’язками виховательки дітей: “жінка одружується і слугує тому, хто молиться, працює і бореться”. Водночас з XVIII ст. до нас долинув голос жінки, коли вона виходить на підмостки сцени як актриса, поетеса, а згодом з’являється на барикадах, у колонах демонстрантів.

Тільки у XIX—XX ст., зазначають автори, жінці дозволили залишати домівку і дбати про все суспільство. Жіночий голос в історії поширювався шляхом жестів, мови, писемності. Хоча і в цій сфері дослідники виявили

проблеми: жінці було заборонено писати від свого імені і підписувати власні твори. Але з ХІХ ст., коли ведення кореспонденції стало її обов'язком, листи, що були безцінним джерелом особистої і сімейної інформації, служили розкриттю духовного світу жінок. Для них відкрилася творчість релігійна через релігійну добродетельність. Але представникам прекрасної статі забороняли займатися наукою, історією, філософією, — всім, що потребувало власного представництва. Однак голос жінки, констатують автори, прорвався до широкої громадськості завдяки становленню феміністичного руху наприкінці ХІХ ст.<sup>54</sup>

Серед актуальних проблем гендерної історії — збереження жіночої пам'яті, оскільки в державних архівах їй виділено мало місця. А приватні архіви, особливо сімейні, де зберігається особисте листування з жіночою домінантою, як правило, більше потерпають під час війн. Отже, жінки залишають пам'ять в моді, парфумах, коштовностях, портретах. Ця своєрідна “феміністична археологія” є в краєзнавчих музеях, музеях-садибах, приватних колекціях. До джерельної бази “жіночої історії” відносяться бібліотеки романів, організовані жінками у ХІХ ст., де збиралися книжки певного характеру (бібліотека Маргарет Дюран, феміністична бібліотека в Амстердамі, бібліотека Шлезінгера в Кембріджі (США)).

Збірники документів, присвячені боротьбі жінок за свої права, опубліковані в США і Франції, а біографічні словники про видатних жінок, що готуються у більшості країн Заходу та США, трактуються авторами видання як дещо запізнений інтерес до вкладу жінок в історію, бо у всесвітніх хроніках наводиться мало даних про них, оскільки вони розглядалися як об'єкти, а не суб'єкти історії (поряд з дітьми, рабами та літніми людьми)<sup>55</sup>.

Згаданий вище колектив дослідників зосередився на вкладі жінки у загальну історію Заходу (Європи і Америки), не претендуючи на виклад історії взаємовідносин між статями, з'ясування їх природи. На думку авторів, саме в епоху романтизму в книзі “Історія Франції” Мішле кваліфікував стосунки між статями як двигун історії, вперше таким чином визнавши, що соціальна рівновага безпосередньо залежить від гендерної. Як чоловік керує жінкою? Якою була роль жінки в нацистській ідеології? Була вона жертвою чи агентом цієї системи? Якою мірою жінка вважається політичним актором? Відповіді на ці запитання подані у п'ятому томі. Основний висновок такий: серед найбільш “чоловічих сфер” (релігії, військової справи та політики) жінка утверджується в ході процесу демократизації<sup>56</sup>.

“Чи досягли ми нині “кінця” “жіночої історії”, кульмінації стійкого, неминучого прогресу в бік емансипації?” — ставлять питання автори останнього тому. Він є найбільш полемічним, оскільки підсумовує досягнення жіночого руху ХХ ст. Дослідники запитують себе: “Що може означати кінець історії без жінок? Сутінки чоловічої домінації та світанок нового суспільства? Нова ера, в якій зникне поділ на чоловіків та жінок? Чи світ, в якому чоловіки та жінки зможуть підтримувати свої відмінні характеристики і в той же час мати рівні права та можливості?”<sup>57</sup>.

Сучасні феміністки, наголошують автори, досі сперечаються з цих питань. Чого прагне сучасна жінка? Той факт, що життєвий шлях сучасних жінок істотно відрізняється від їх матерів, настільки очевидний, що навряд чи потрібно це доводити. Ніхто не заперечує того, чого досягли жінки: право голосу, значне зменшення ризику при народженні дітей, контрацепція, нові можливості на робочому місці.

Жіноча історія виросла з жіночого руху, але це не повинно вводити в оману, застерігають автори, що історія, яку ми збираємося розповісти, це,

по суті, історія прогресу. На їх думку, вона набагато складніша. Образ ХХ ст. як часу прогресу для жінок на противагу вікторіанській добі базується на низці кліше. Ми забуваємо різанину та світові війни і пам'ятаємо лише бурхливі 20-ті, які звільнили жінку “за необхідністю”, чи супержінку 1980-х — витвору фемінізму та споживацького суспільства, здатних зробити кар'єру, виховати дітей тощо. В той же час соціальна функція ідеалу супержінки трактується ними такою, що має замаскувати дедалі зростаючу нерівність між статями <sup>58</sup>.

Визнаючи жінок активними учасниками історичного процесу, автори згаданого видання вважають безперспективним виклад їх історії ізольовано від чоловіків. Замість цього вони пропонують гендерний підхід. Стосунки між чоловіками і жінками — важливий вимір історії, не природний факт, а соціальна конструкція, і їх визначення постійно змінювалося. Тому читачі повинні запитувати не про досягнення жінок, а про еволюцію “гендерної системи”, під якою вони розуміють набір гендерних соціальних ролей. Зміни у становищі жінок потрібно розглядати порівняно із змінами у становищі чоловіків.

Автори вирішують питання про витоки і наслідки гендерної революції, яка, на їх думку, спричинила кризу чоловічої ідентичності. Початок її датують не раніше середини 1960-х, коли стосунки між статями почали змінюватися у більшості західних країн. Важко визначити найбільш впливові фактори цього, але до їх числа відноситься жіночий рух. Не менш вагомою була зміна у приватній сфері: ідея, що чоловік і дружина є рівноправними партнерами у шлюбі і що чоловік не є “головою домогосподарства”, вплинула спочатку на право США і Великобританії, а потім і правові системи континентальних країн. Нині закон визнає різноманітність типів родини і жіночих ролей, а більш ліберальне ставлення до контрацепції та абортів дало змогу жінці більше володіти своїм тілом і сексуальністю.

В міру того, як дедалі більше жінок виходили на ринок робочої сили і брали участь у культурній та політичній діяльності, змінювалося приватне законодавство. Зменшення тягара домашніх обов'язків заохочувало жінок повніше брати участь у публічній сфері. Хоча законодавство і податки продовжували відображати сімейні нерівності минулого, відбиваючи бажання працювати у багатьох жінок, соціальна держава дала їм більше незалежності. Вона не лише запропонувала захист, але й створила нові робочі місця і полегшила тягар сімейних обов'язків. Разом з традиційною домогосподаркою зникла автократія в шлюбі. Автори припускають, що відбулася демократизація сімейного життя, що призвела до зміни культури кохання. У всіх цих змінах, особливо в завоюванні політичної і символічної автономії, яка дала можливість сказати: “ми — жінки”, фемінізм 70-х років відіграв основну роль <sup>59</sup>.

Питання гендеру і раси трактуються авторами “Історії жінок Заходу” як “ще одне невивчене поле”. Вони задають питання: “Як ми можемо пояснити стосунки між жінками-колоністками і жінками колоніальних народів? Коли зустрічаються дві цивілізації, як жінки ставляться до жінок, чоловіки до жінок і навпаки з обох боків? Яку роль відіграли іммігрантки (та їх доньки) у збереженні етнічної ідентичності або у сприянні інтеграції?”. Зазначимо, що вони не залишають поза увагою “радянський експеримент, який спочатку запропонував встановити нові стосунки між статями, як і між класами, нав'язуючи цей ідеал всьому світу в той час, як йому було властиве розходження між ідеалом і дійсністю” <sup>60</sup>.

Автори звертають увагу читачів на ту обставину, що прагнули відтворити не тільки історію гендерних відносин, а й врахувати специфіку їх у

різних географічних регіонах. Деякі країни, на їх думку, стали експериментальними лабораторіями для нової моделі гендерних відносин. Так, Сполучені Штати, які, всупереч періодичним виявам пуританства, визнаються ними місцем народження “сучасної жінки” і “руху за визволення жінок”. Серед країн — лідерів з жіночої емансипації вирізняється Швеція. При цьому автори зацікавлені у залученні до своєї праці фахівців з “жіночої історії” країн Східної Європи, оскільки цілком слушно вважають, що без жіноцтва згаданого регіону історія жінок Європи буде неповною <sup>61</sup>.

Паралельно з розвитком “жіночої історії” у 80-х роках відбувався теоретичний пошук “актуалізації фемінізму”, що поступово привів до інституалізації нового напрямку в суспільних і гуманітарних науках. Вищі навчальні заклади США, Канади, країн Західної і Східної Європи включили у свої програми курси “жіночої історії”. Багато з них надають студентам можливість спеціалізуватися у цій галузі. В США таким університетом є університет Брауна в Принстоні, де Дж. Скотт керує центром Пемброка з дослідження історії жінок. Спеціалізується з гендерної історії і Колумбійський університет. Важливими центрами вивчення програми “Гендер і глобальні зміни” є Корнуельський університет та Масачусетський технологічний інститут.

Визнаним авторитетним центром жіночих студій у США є жіночий коледж у рамках Гарвардського університету, який був заснований у 1879 р. і отримав свою назву на честь Анни Радкліф, що у 1943 р. започаткувала перший фонд для підтримки жіночої освіти. До 1951 р. він діяв як муніципальний університет для жінок, однак фактично коледж став відомим центром жіночої освіти не тільки в США, а й центром здобуття наукового ступеня з жіночих студій (класичної філології, історії, філософії). З 1970 р. президент Гарвардського університету Дж. Петерсон визнав Радкліф коледж як незалежний інститут жіночої освіти та науковий центр досліджень з історії жінок, що готує бакалаврів і магістрів. Дещо пізніше на базі наукових жіночих студій було відкрито Murrey Center (Мюрей центр), а також спеціалізовану бібліотеку літератури про жінок (Schlesinger Library).

Автор даної статті під час стажування у 1999 р. мала можливість ознайомитися з системою спеціалізованої освіти для жінок Гарвардського університету: відвідати кілька наукових семінарів Радкліф інституту, працювати у спеціалізованій бібліотеці жіночої літератури та виступити на засіданні “Товариства жіночих ініціатив Гарвардського університету”, представивши американським колегам діяльність Миколаївського фонду “Жіноча перспектива”, який став ініціатором проведення всеукраїнської науково-практичної конференції “Жінка в політичній еліті України: процес трансформації та творчість” <sup>62</sup>.

20 квітня 1999 р. Радкліф коледж і Гарвардський університет уклали угоду про перетворення коледжу на Інститут підвищення кваліфікації жінок (післядипломної спеціалізованої освіти для жінок-лідерів) та фахівців з гендерних студій. Як міждисциплінарний Центр наукових досліджень про жінок Радкліф інститут спеціалізується з програми “Жінки, гендер, суспільство”.

Навчальні плани інституту є водночас планами Гарвардського університету, оскільки це складова частина спецкурсів всіх факультетів. Крім того, Радкліф інститут має власні спеціалізовані програми: науковий семінар для науковців-мистецтвознавців, літераторів, дослідницький Центр історії американських жінок, Інститут публічної політики, що спеціалізується на дослідженні національної та міжнародної публічної політики

(гендерний аспект), відкритий для бізнесменів, політичних діячів, журналістів. Спеціалізована бібліотека літератури про жінок та жіночий рух у США є однією з найбільших книгозбірень цього профілю в світі, що має електронну систему інформації. Вона ініціювала створення таких спеціалізованих бібліотек в Японії, Австралії, Іспанії, Туреччині, а також у Лондоні, Берліні, Амстердамі, Парижі, Пекіні.

Зазначимо, що 48,5 % студентів Гарвардського університету — жінки, які мають можливість, крім засвоєння загального матеріалу, відвідувати 20 спецкурсів з програми жіночих студій. Так, соціологам пропонують: “Гендер і професійна зайнятість”, “Лінії поділу соціуму: раса, клас, гендер”, “Гендер і соціальна політика”, “Гендер і соціальні інститути”, “Соціологія гендера”. Майбутнім історикам, відповідно, — “Жінка, фемінізм і історія”, “Історія європейської сім’ї (1300—1700)”, “Жінка, секс, шлюб в історії західної цивілізації”, “Жінка і цивілізація”, “Жінка і релігія в середньовічній Європі”, “Жінка і американська цивілізація”, “Гендерні чинники африканської історії”, “Релігія і гендер в японській історії”.

Здобувши ступінь бакалавра, студенти мають можливість прослухати спецкурс з жіночих студій на магістерському рівні, який включає загальнотеоретичні курси “Сучасний фемінізм”, “Сучасні проблеми феміністичної теорії”, “Соціальна природа гендерних відносин”, “Жінка і політика”, “Моральна філософія і фемінізм: конфлікт між чоловіком і жінкою у сімейному і громадському житті”, “Феміністична і гендерна теорії (порівняльний курс)”. Частина студентів після отримання магістерського диплома продовжує працювати в цій галузі і здобуває науковий ступінь у рамках спеціалізованого Інституту жіночих студій (Радкліф інститут), програми якого, започатковані 50 років тому, присвячені 4 сферам жіночих студій (мистецтво і гендер, гуманітарні гендерні студії, гендерна історія, гендер і прикладні науки, менеджмент і жінка) <sup>63</sup>.

Вагомий вклад у розробку проблеми “Жінка і публічна політика” внесла Гарвардська школа управління ім. Дж. Кеннеді (США). Її програма розрахована на висвітлення ролі жінки в публічній політиці як ініціатора вирішення актуальних питань і відповідальної за прийняття важливих політичних рішень. Нею передбачена і публікація матеріалів з теми “Жінки й публічна політика”, різних документів і результатів досліджень, регулярне видання інформаційного бюлетеня та підтримка Web-сторінки. Дослідження, що проводилися 1999 р., стосувалися комерційної сексуальної експлуатації жінок та дітей, створення всесвітньої законодавчої бази щодо торгівлі жінками й дітьми; гендера та інформаційних і виборних технологій.

Програма “Жінки, що несуть мир”, розпочалася у глобальній мережі 3—18 грудня 1999 р. з ініціативи Гарвардського університету. Вона переслідує мету сприяння обміну досвідом подолання міжнародних конфліктів. Створена таким чином глобальна мережа забезпечить інформаційну та технічну допомогу для розробки і підтримки найбільш успішних стратегій сьогодення.

Студенти Гарвардської школи богослов’я та школи управління ім. Дж. Кеннеді мають можливість зустрічатися з науковцями та практиками роботи з жінками. У Гарвардському університеті розробляються декілька програм прикладного навчання, здійснюється керівництво вищими курсами з менеджменту та стратегічного планування для жіночих лідерів.

Порівняльні дослідження, які проводить керівник проекту професор Гарвардського університету П. Норріс, дають можливість подолати бар’єри, що певним чином впливають на жіноче лідерство, аж до ролі жінок в електоральній системі, партійних організаціях та засобах масової інформації.

Зокрема, П. Норріс зосереджується на гендерній політиці у промислово-розвинутих суспільствах. Нею зроблений гендерний аналіз електорату, включаючи шляхи досягнення влади жінками через часткове залучення до цього засобів масової інформації. Найвідомішими є її монографії “Політика та сексуальна рівність” (1987 р.), “Гендер та партійна політика” (1993 р.), “Різні ролі, різний спосіб голосування” (1994 р.), “Політичне вербування” (1995 р.), “Жінки в політиці” (1996 р.), “Опанування політики” (1998 р.) та “Жінки, засоби масової інформації та політика” (1997 р.). Діяльність П. Норріс базується на програмі збереження світових цінностей і зосереджена на вивченні гендерних чинників в електоральному процесі.

Зі школою управління ім. Дж. Кеннеді співпрацює Рада жінок світових лідерів, до якої входять теперішні та колишні голови держав та урядів. Вона є незалежною організацією. Нещодавно в університеті була започаткована нова програма “Жінки у вік інформації”, якою керує Свані Хант, заплановано проведення досліджень, присвячених аналізу досвіду жінок у галузі технологій в еру інформації. Особливою популярністю користується “Щотижневик школи жіночої публічної політики”, де жіночі лідери з різним рівнем підготовки, культурою та політичними перспективами обговорюють свій життєвий досвід, стратегії успіху й результати.

У 1998/99 навчальному році разом з Гарвардською школою жіночих ініціатив було проведено всегарвардський семінар для професорсько-викладацького складу під назвою “Фемінізм. Що далі?”, де обговорювалися проблеми фемінізму й публічної політики.

Використання гендера в міжнародних соціальних проектах розпочалося у Гарвардському університеті, коли школа державного управління спільно з авторами університетської програми Великобританії приступила до реалізації масштабного дослідження “Планування розвитку. Жінка у розвитку”. Результати їх аналітичної роботи, зокрема визнання гендерних ролей невід’ємною частиною соціальної ідентичності, спричинили появу нової програми “Гендер і розвиток”, один з пунктів якої передбачає проведення гендерної експертизи національних законодавств.

У розпорядженні фахівців з жіночої історії та гендерних студій в США є велика кількість спеціалізованих періодичних видань, включаючи щорічні каталоги, які виконують роль координаторів роботи численних гендерних центрів, що існують при більшості університетів. Найбільші бібліотеки США, зокрема бібліотека Конгресу та бібліотека Вайднера Гарвардського університету, пропонують читачам тематичну бібліографію з жіночих та гендерних студій, підготовлену вже згаданою спеціалізованою Шлезінгер-бібліотекою літератури про жінок <sup>64</sup>.

Серед бібліографічних видань зустрічаємо і анотований довідник праць з історії жіноцтва в Росії і Радянському Союзі, укладений Р. Рутчайлд—професором і науковим співробітником Російського дослідницького центру Гарвардського університету, президентом “Жіночої асоціації дослідників-славістів США”, яка два роки стажувалася в Росії <sup>65</sup>. Зрозуміло, що подібне видання, як і бібліографія зарубіжних публікацій з гендерної історії, поки залишається мрією вітчизняних дослідників. У цьому контексті заслуговує на підтримку діяльність Харківського гендерного центру та Одеського наукового центру жіночих досліджень, який у 1999 р. певною мірою заповнив інформаційний вакуум у сфері вітчизняних гендерних студій, опублікувавши колективну монографію “Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні”. В ній на основі широкого кола історичних джерел та літератури аналізується становище українського жіноцтва, його громадська активність у різні історичні періоди, а також система-

тизовано наявну літературу (з тематичним і алфавітним бібліографічним показником вітчизняних видань, включаючи автореферати дисертацій).

Однак наклад видання невеликий і головне — вітчизняні дослідники все ще мало обізнані з останніми зарубіжними публікаціями з гендерної проблематики, що гальмує процес співпраці у справі створення масштабної всесвітньої історії з гендерним аспектом, потребу якої усвідомлюють відомі фахівці жіночих студій Європи і Америки <sup>66</sup>.

Сподіваємося, що зарубіжний досвід організації вищої спеціалізованої освіти для жінок, включаючи систему науково-дослідних центрів з гендерних студій, а також створення спеціалізованої бібліотеки жіночої літератури має зацікавити не тільки вітчизняних дослідників гендерних проблем, а й працівників Міністерства освіти і науки України, які нині займаються реформуванням усієї освітянської сфери.

Таким чином, розглянувши закордонний досвід з питань гендерної історії та “історії жінок”, можна дійти висновку, що гендерна історія як наукова дисципліна з’явилася на основі “нової соціальної історії” у 80-х роках ХХ ст. Їй передувала так звана “історія жінок”, що вперше розглядала жінку як об’єкт вивчення. Введення до наукового обігу нової категорії аналізу (соціального) соціокультурного розвитку людства трансформувало жіночу історію у гендерну.

Нині перед зарубіжними дослідниками гендерних відносин постало завдання — створити універсальну історію, яка включала б такий важливий параметр суспільного розвитку, як історія гендерних відносин, що має збагатити нову соціальну історію міжособистісними відносинами у публічній і приватній сферах, долаючи тим самим традиційний чоловічий егоїзм і сектантство жіночої історії.

Хоча багато проблем гендерної історії ще чекають свого розв’язання (загальна періодизація, гендерна ідеологія та гендерні ролі), нова дисципліна має перспективи дальшого розвитку і в Україні. Про це свідчить як кількість, так і різноманітність тематики публікацій з гендерної історії в періодичних виданнях, монографіях, що вийшли тут за останні п’ять років. Перед гендерними істориками нашої країни стоїть першочергове завдання — затвердити статус нової гуманітарної дисципліни. Про успіхи у цьому напрямку свідчать численні наукові семінари та конференції з участю дослідників із Західної і Східної Європи, Росії, США та проект “Гендер у розвитку”, що стартував 1997 р. під егідою Програми ООН.

<sup>30</sup> Тишков В. А. История и историки в США. — М., 1985. — С. 110.

<sup>31</sup> Лавриненко Н. Гендерні (соціостатеві) ролі та нерівність // Слово і час. — 1997. — № 2. — С. 75—76.

<sup>32</sup> Douglas A. Feminization of American Culture. — New York, 1975. — P. 48.

<sup>33</sup> Scott J. The glassworkers of Caumaux: French Craftsmen and political action in XIX century City. — New York, 1974; Scott J., Tilly L. A. Women, work and family. — New York, 1978; Scott J. Women’s history. The Modern period // Past and present. — 1983. — N 101; Scott J. Gender and the history of politics. — Princeton, 1988; Dexter A. Colonial Women of Affairs. — Boston, 1931; Kerbers Linda K. Women of Republic. — New York, 1980.

<sup>34</sup> Bacon M. N. Mothers of Feminism; the story of quaker women in America. — San Francisco, 1986.

<sup>35</sup> Norton M. B. The evolution of white Women’s experience in Early America // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 595.

<sup>36</sup> Baker P. The domestication of politics: Women and American political Society, 1780—1920 // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 620.

<sup>37</sup> Ibid. — P. 624—625.

<sup>38</sup> Ibid. — P. 621.

<sup>39</sup> Ibid. — P. 622—623.

- <sup>40</sup> Ibid. — P. 624—625.
- <sup>41</sup> Ibid. — P. 627—628.
- <sup>42</sup> Hollis P. Ladies Elect: Women in English local Government, 1865—1914. — New York, 1987. — P. 47—49.
- <sup>43</sup> Baker P. The domestication of politics; Women and American political society, 1780—1920 // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 632.
- <sup>44</sup> Hollis P. Ladies Elect. — P. 50—51.
- <sup>45</sup> Chafe W. H. The American Woman: Her changing Social, Economic and political roles, 1920—1970. — New York, 1972; Peterson M. J. No Angels in the House: The Victorian Myth and the Paget Women // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 677—708.
- <sup>46</sup> Baker P. The domestication of politics. — P. 633—634.
- <sup>47</sup> Gordon L. Family Violence, Feminism and Social Control // Feminist Studies. — 1986. — N 12. — P. 465—468.
- <sup>48</sup> A History of Women in the West. — Vol. 3. — P. 167—185.
- <sup>49</sup> Ibid. — P. 173—175.
- <sup>50</sup> Peterson M. J. Angels in the House: The Victorian Myth and the Paget Women // The American Historical Review. — 1984. — Vol. 89. — N 3. — P. 677—708.
- <sup>51</sup> Ibid. — P. 707—708.
- <sup>52</sup> A History of Women in the West. — Vol. 1. — P. XI—XV.
- <sup>53</sup> Ibid. — Vol. 2. — P. X—XV.
- <sup>54</sup> Ibid. — Vol. 4. — P. 2—6, 165—183.
- <sup>55</sup> Ibid. — Vol. 1. — P. X—XXIV.
- <sup>56</sup> Ibid. — Vol. 5. — P. 2—5.
- <sup>57</sup> Ibid. — P. 6—7.
- <sup>58</sup> Ibid. — P. 8—9.
- <sup>59</sup> Ibid. — P. 10.
- <sup>60</sup> Ibid. — P. 11—12.
- <sup>61</sup> Ibid. — P. 13.
- <sup>62</sup> Жінки в політичній еліті України: процес трансформації і творчість. Зб. науково-методичних праць до міжнародної науково-практичної конференції. — Миколаїв, 1999.
- <sup>63</sup> Radcliffe. — 1999. — Vol. 85. — N 2. — P. 2—34; Courses of Instruction. Official Register of Harvard University, Faculty of Arts and Sciences. 1999—2000. — Cambridge, MA.
- <sup>64</sup> Signs. Journal of Women in Culture and Society; Gender and History; Journal of Women's History; Frontiers. A Journal of Women's Studies; Women's Studies. An Interdisciplinary Journal.
- <sup>65</sup> Women in Russia and the Soviet Union. An Annotated Bibliography // Rochelle Goldberg Ruthchild. — New York, 1998.
- <sup>66</sup> The Women's Review of Books; Books on Women and development. Subscribe to Women, Ink.'s Booklink; A Selective Bibliography of Materials On. Native American Women; Women in the Arts; Women and work; Suffrage; Women and Travel; Women in Science and Technology; Women and Journalism; Selected Bibliography of Biographical Reference Books on Women. — Schlesinger Library at Radcliffe College, Harvard University Press, 1998.